

חיוב בדיקת חמץ

הרב זלמן ברוך מלמד - ראש הישיבה

המשנה אומרת: "אור לארבעה עשר בודקים את החמץ לאור הנר".¹ ורש"י מסביר: "בודקים שלא יעבור עליו בבל יראה ובבל ימצא".² תוספות³ מקשה על רש"י מדוע צריך את הבדיקה: "קשה לר"י כיון דצריך ביטול כדאמר בגמרא 'הבודק צריך שיבטל' ומדאורייתא בביטול בעלמא סגי אמאי הצריכו חכמים בדיקה כלל", היה אפשר להסתפק בביטול בלבד ולא יעבור בבל יראה ובבל ימצא. ומשיב התוספות שחכמים החמירו לבדוק חמץ ולבער כדי שלא יבוא לאוכלו, כי זה שיבטלו את החמץ זה לא מסלק את החמץ, ואם ימצא חמץ יבוא לאכול אותו ויעבור על איסור חמור, לכן חכמים החמירו לבדוק את החמץ ולבער.

שיטת הר"ן

הר"ן מתרץ את שיטת רש"י, ואומר שמהתורה יש שתי דרכים כדי לקיים את מצות ביעור חמץ, אפשר לקיימה בביטול אבל אפשר לקיימה גם בבדיקה וביעור, ולפי שיטתו הבדיקה היא מדאורייתא אם לא מבטל. לשונו של הר"ן "יש לומר דמדאורייתא בחד מנייהו סגי, כלומר או בבדיקה או בביטול דבדיקה לחודא נמי מהניא".⁴ והר"ן מביא ראיה מהגמרא שלומדת מהפסוקים מקור לכך שצריך לבדוק לאור הנר, יוצא שבדיקה היא מדאורייתא. ומה שהצריכו ביטול אחרי הבדיקה זה רק מדבריהם שמא ימצא גלוסקא יפיפיה ודעתו עליה, אמנם אחרי שתיקנו ביטול מפני שמא ימצא גלוסקא יפיפיה, יוצא שהבדיקה מיותרת, אומר הר"ן שחכמים הצריכו לבדוק למרות הביטול שמא הביטול לא יהיה בלב שלם. אמנם מדאורייתא בביטול בעלמא סגי אבל כמובן צריך שיהיה ביטול גמור בלב שלם, ואם הוא לא יהיה בלב שלם הביטול לא טוב, לכן החמירו חכמים והצריכו את הבדיקה והביעור. או אולי, הוא מוסיף, גם כדי שלא יבוא לאכול.

זאת אומרת, הר"ן מיישב את שיטת רש"י באופן כזה: שמדאורייתא אפשר ללכת גם במסלול של בדיקה וביעור וככה חכמים תיקנו שיעשה. נמצא למסקנת הדברים, שלדעת הר"ן חייב בבדיקה וביעור או בביטול בלבד. בדק וביער ואחר כך מצא חמץ בביתו אינו עובר למפרע אלא מכאן ולהבא, אולם נחלקו הראשונים בדבר.

1. פסחים ב, א.
2. שם ד"ה בודקים.
3. שם ד"ה אור לארבעה עשר.
4. פסחים א, א בדפי הרי"ף.

שיטת הטור

מהטור⁵ משמע שאם אדם בדק ולא מצא אבל יש חמץ רק שהוא לא מצא, הוא כן עובר על איסור כי הטור סובר שאחרי שהוא בודק צריך לבטל שמא יש חמץ כדי שלא יעבור בבל יראה ובכל ימצא⁶. זאת אומרת שלא כמו הר"ן שפירש שאם אדם בדק הוא קיים המצווה ואם לא מצא אין עליו שום חיוב, כי התורה הטילה עליו לבדוק ולבער מה שמצא ותו לא, ולא הטילה עליו את חיוב בל יראה ובל ימצא על מה שלא מצא, הטור סובר שהתורה אמרה שלא יהיה חמץ ואם נמצא חמץ ברשותו הוא עובר איסור, בשוגג אמנם, אבל עובר. ולכן אומר הטור כדי שלא יקרה דבר כזה צריך לבטל, והביטול מסלק את האיסור מכל וכל.

שיטת התוספות

המשנה בתחילת פרק ב' אומרת, שכל עוד שמותר לאכול, מותר לתת לבהמה לחיה ולעוף, והגמרא דנה למה צריך לפרט: בהמה, חיה, עוף. עושה הגמרא צריכותא, חיה מה שמשיירת מצניעה, לכן מותר לתת אוכל לחיה כי לא חיישינן שמא תשייר כי אם משיירת מצניעה. והתוספות⁷ אומר "ואין עובר משום בל יטמין כיון דבל יטמין נפקא לן מבל ימצא ואין זה מצוי כיון דלא ידוע לנו", וממשיך התוספות ומוכיח את דבריו "וכן משמע בפרק קמא דפריך 'וכי משכחת לה לבטלה' כלומר הגמרא שם שאלה למה צריך לבטל מיד אחרי הבדיקה שמא ימצא גלוסקא נאה, כשימצא - יבטל? "משמע דכל כמה דלא מצא לא עבר בבל יראה", כלומר משמע מפשטות הגמרא בדף ז, וגם מהדיוק מהגמרא בפרק שני, חמץ שאינו ידוע לא עובר עליו בבל יראה ובכל ימצא, כלומר לשיטת תוספות גם אם לא בדק, לא עובר על חמץ שאינו ידוע בבל יראה ובכל ימצא.

יוצא שיש לנו כאן שלוש שיטות:

שיטת התוספות - חמץ שאינו ידוע לא עובר עליו בבל יראה ובכל ימצא, אפילו אם לא בדק.

שיטת הר"ן - צריך לבדוק, ואם בדק ולא מצא, לא עובר והבדיקה לבדה פוסרת אותו, גם אם אח"כ יתברר שהבדיקה לא עזרה כי היה שם חמץ.

שיטת הטור - גם אם בדק ולא מצא עובר בבל יראה ובכל ימצא ולכן צריך את הביטול.

דעת החקור חיים

המקור חיים⁸ דן בשאלה מדוע צריך בכלל בדיקת חמץ מהתורה. הוא רוצה לומר שלכאורה ממשמעות הגמרא שבדיקת חמץ דרבנן ד'מדאורייתא ביטול בעלמא סגי', מוכח שבדיקת חמץ

5. תלד.

6. כך מדייק בדבריו המג"א בסימן תלא.

7. כא, א.

8. בר"ה "אי שמעינן חיה משום דמצנעא לה".

9. תלא.

אינה מדרבנן אלא משום שמספיק ביטול אבל אם אין ביטול משמע שהבריקה היא מדאורייתא, זאת אומרת עצם מציאות חמץ בבית מחייבת בדיקה. דן ה"מקור חיים" למה צריך לבדוק מדאורייתא, זה לכאורה 'מתעסק' ומתעסק מותר, למשל אם אדם מתעסק לאכול שומן ואכל חלב זה גדר של מתעסק. אמנם בחלבים אנו אומרים שבכל זאת חייב כי נהנה ונהנה זה כאילו מתכוון, אבל במקום שאין הנאה כל מתעסק בתורה - פטור. והרי הוא לא יודע שיש לו חמץ ולכן גם אם יש לו חמץ בבית זה גדר של מתעסק, ואין מקום לחייב על זה בדיקת חמץ. הוא לא עובר בשום איסורים, כיון שאינו יודע שהוא עושה איסור, כיוון שחושב שאין לו חמץ בבית.

המקור חיים מתרץ שיש הבדל בין מצוות שהן ב"קום עשה" לבין מצוות שהן ב"שב ואל תעשה". כלומר מה שאמרנו שכל מתעסק מותר זה רק בדבר שיש בו מעשה, שאם אין כונה יש לזה גדר של מתעסק. אבל במקום שהתורה אסרה איסורים ב"שב ואל תעשה", שמה לא צריך כונה כדי שזה יהיה אסור. כך מחלק ה"מקור חיים", שזה לא יהיה גדר של מתעסק כיון שאנו מדברים על איסור "שב ואל תעשה".

ואולי בסברת המקור חיים נחלקו הראשונים הנ"ל: הטור סובר שאיסור לא יראה הוא בשב ואל תעשה ואין זה גדר מתעסק. והתוספות שאומר שמהתורה אין צריך לבדוק סובר שזה גדר מתעסק ופטור.

דעת רבי עקיבא איגר

רבי עקיבא איגר¹⁰ אומר שסברת המקור חיים לחלק בין "קום עשה" ל"שב ואל תעשה" זה דוחק, ולכן הוא אומר שכל מתעסק זה מעשה איסור. אמנם אי אפשר לאסור על אדם להיות מתעסק, כלומר אדם רוצה להרים עגבנייה תלושה מהקרקע בשבת, אי אפשר לאסור עליו - מותר להרים עגבנייה תלושה. בסוף התברר שהיתה מחוברת והוא תלש אותה, אפשר היה לאסור עליו מראש?! הוא הרי לא התכוון למעשה הוה. אומר ר' עקיבא איגר, הוא אמנם פטור ולא חייב, אך המעשה הוא מעשה איסור, ולא בגלל שהוא לא התכוון זה נעשה מעשה של היתר, זהו מעשה איסור, והוא מאריך לבאר את הדבר הזה.

נפקא מינה למעשה, אם למשל אדם רואה את עבדו בשבת שהוא עומד לעשות עבירה של מתעסק, העבד חושב שזה מעשה היתר אבל האדון רואה שהוא הולך לעשות איסור, והאדון מצווה בשביתת עבדו. אם נגיד שב'מתעסק' המעשה מצד עצמו מותר או האדון לא צריך להעיר לו, שיעשה את המעשה. אבל אם מתעסק זה מעשה איסור הוא פטור כי הוא לא יודע שזה איסור, אבל האדון רואה שהעבד שלו הולך לעשות מלאכה בשבת והאדון מצווה על שביתת עבדו, אז הוא חייב למנוע ממנו את הדבר הזה, כי אחרת האדון יעשה איסור.

על כן אם נגיד שמתעסק הוא מעשה איסור, אם יש לאדם חמץ בפסח והוא לא יודע, הוא גדר של מתעסק - המעשה הוא מעשה איסור, ולכן חייבו אותו לבדוק כדי שלא יעשה את האיסור הזה.

10. שו"ת ר' עקיבא איגר ת.

יתכן שבוה נחלקו הראשונים. מי שיגיד שלא צריך לבדוק, מפני שאין דין "לא יראה" בדבר שלא יודעים שהוא קיים מפני שמתעסק זה לא מעשה איסור, זה מעשה היתר.

דרך נוספת במחלוקת הראשונים

אבל נראה שאפשר ללכת בדרך אחרת בהסברת הראשונים ולא להיכנס בסברות החדשות האלה שחידשו ה"מקור חיים" ור' עקיבא איגר. ולומר שכאן יש לנו דין מיוחד של חיוב בדיקה. נראה שזה כתוב ממש בראשונים.

יש מחלוקת בין רש"י ותוספות במצות השבתת חמץ לפי ר' יהודה ש"אין ביעור חמץ אלא בשריפה". לפי רש"י מצות ביעור חמץ בשריפה זה לפני שעת איסורו. כל מה שהתורה אמרה "תשביתו" דהיינו תבערו ולר' יהודה זה בשריפה, זה לפני שעת איסורו, אבל אחרי שעת איסורו לא נאמרה המצווה הזו כלל, רק צריך להשבית בכל דבר מפני שיש איסור בל יראה ובל ימצא. תוספות שם¹¹ חולק על זה, ואומר שדין ההשבתה הוא רק משעת איסורו ואילך אז יש דין השבתה ואז יש דין ביעור חמץ בשריפה אבל לפני כן לא.

ראינו כבר בר"ן, שאנחנו לומדים חיוב בדיקה, מכך שהתורה אמרה להשבית, דהיינו או לבטל או לבער או צריך גם לבדוק כדי לבער. והר"ן מפרש שכשהתורה אמרה "תשביתו", התורה אמרה לחפש ולבער, זה מה שאמור במצות "תשביתו". מצות ההשבתה היא מצווה לבדוק ולהשבית כל חמץ שנמצא. להשבית זה יכול להיות ע"י ביטול וזה יכול להיות ע"י ביעור. בביעור כלול גם החיפוש, חיפוש וסילוק כל חמץ שישנו ברשותו של האדם.

שיטת המאירי

המאירי מבאר את שיטת רש"י ומוסיף עוד נדבך על דברי הר"ן בפרוש דברי רש"י. ואלו דבריו:

"על כן עיקר הכונה הוא לבדוק אחריו ולבערו, התורה אמרה "תשביתו" בכל דבר שאתה יכול להשביתו. ואם כן עיקר הכוונה הוא לבדוק אחריו ולבערו, אלא שדרך עצה הצריכוהו ביטול אחר בדיקה כדי שלא ייכשל בכל ימצא. ונמצאת הבדיקה שקודם הביעור דין גמור, וכוונה ראשונה של התורה. ומה שחכמים תיקנו ביטול לא פטרוהו מבדיקה, שמא יבוא לאכול הא קודם שביטל עיקר כוונת התורה בבדיקה וביעור, היא וצריכה אף שלא יעבור בכל יראה ובבל ימצא, שמשבדק יפה, אף לכשמוצא אינו עובר בכל יראה ובבל ימצא אלא אם כן ישהה"¹².

כלומר משמעות המילה "תשביתו" היא כפולה או בביטול בלב או בביעור, אך הכוונה הראשונה של התורה ב"תשביתו" היא בבדיקה וביעור. וכוונת דבריו שבמצווה זו יש מינימום

11. יב, ב.

12. ד"ה אימתי.

13. ב, א.

יש מקסימום. והמצווה בשלמותה ובהידורה להשבית השבתה מוחלטת על ידי בדיקת חמץ וביעורו מן העולם. ואולם גם אם בהשבתה בלב יצא ידי חובת המצווה אך זו לא המצווה בשלמותה. כגון זה מצינו במצוות זריקת הדם של קורבן חטאת, שלכתחילה צריך לתת ארבע מתנות ואם נתן מתנה אחת כיפר. אף כאן לכתחילה יבדוק ויבער וביעבד אם ביטל יצא. לכתחילה צריך להשבית לגמרי מן העולם וביעבד אם השבית בלבו בלבד ובעיניו החמץ כלא נמצא זו גם השבתה.

זה קצת שונה מלשונו של הר"ן, שבר"ן משמע שאם בטל עשה בשלמות בדיוק כפי שהתורה רצתה, ולא חסר שום דבר. ורק חכמים אמרו שיבדוק שמא לא יבטל בשלמות, בכל הלב. אבל אם בטל בכל הלב, לפי דעת הר"ן קיים את המצווה בשלמותה.

ממילא נופלת שאלת התוספות בדף ב למה צריך לבדוק? - כי רוצים לקיים את המצווה בהידור, המצווה בהידור זה לבדוק ולבער, אמנם אפשר גם לבטל, וחכמים אמרו שיבטל מפני הסיבות שהם אמרו 'שמא ימצא גלוסקא', אבל רוצים לקיים את המצווה לכתחילה.

נמצא שחיוב הבדיקה להמאירי וכן יש להסביר לשיטת הר"ן נובע ממצוות "תשביתו" והיינו תחפשו את כל חמץ שברשותכם ותבערו אותו. כלומר תשביתו אינו רק לבער החמץ הידוע אלא כולל גם חיוב חיפוש כדי להשבית כל החמץ שברשותו. ונמצאנו אומרים לא איסור בל יראה ובל ימצא הוא המחייב את הבדיקה, אלא חיוב הבדיקה נובע ממצוות תשביתו שלרש"י היא לפני זמן איסורו. וכיוון שמחוייב בבדיקה וביעור גם בחמץ שאינו ידוע לכן אם לא בדק מלבד שביטל מצוות תשביתו עובר בבבל יראה. ולפי שיטה זו שכל החיוב בלא יראה בחמץ שאינו ידוע נובע מחיוב בדיקה אם כן אם בדק ולא מצא אינו עובר כי קיים המצווה ואם מצא אחר כך אינו עובר למפרע.

ושיטת התוספות בדף כ לשיטתו בדף יב אין מצוות תשביתו לפני זמן איסורו ועל כן אין חיוב בדיקה וביעור מדין תשביתו אלא מדין לא יראה ואיסור לא יראה כשלעצמו אינו מחייב בדיקה כי אין עוברים על לא יראה בחמץ שאינו ידוע.

ואולם הטור חולק וסובר שעוברים בלא יראה גם בחמץ שאינו ידוע וגם אם בדק ולא מצא. ואת שיטתו אפשר להסביר על פי המקור חיים כאמור לעיל.

נמצאנו אומרים שלשיטת רש"י יש מצווה מהתורה לבדוק חמץ והגר"א בסימן תלא מביא ירושלמי שמצוות הבדיקה מהתורה בליל י"ד שנאמר 'ושמרתם את המצות' ע"ש, ונפקא מינה לדינא שאם התחיל ללמוד לפני זמן בדיקה עליו להפסיק כשהגיע הזמן כמו שמבאר הגר"א שם. ולדעת התוספות שהבדיקה היא מדרבנן לא יפסיק. ועוד נפקא מינה שאם לא בדק ביטל מצווה אף שאין לו חמץ בביתו, כי מצווה לבדוק אם לא ביטל. אך לתוספות שדין הבדיקה משום לא יראה, אם לא בדק ואין לו חמץ לא ביטל מצווה.

ולפי התפיסה הזו נראה לי, לכאורה, קצת הערה על דברי הגר"א. השו"ע אומר "שאחרי הבדיקה מבטלים, וטוב לחזור ולבטלו פעם אחרת ביום יד בסוף שעה חמישית קודם שתגיע

השעה השישית, שמשתיגוע השעה השישית נאסר ואין בידו לבטלו. ואומר הרמ"א¹⁵ ואין לבטלו ביום אלא לאחר ששרף החמץ כדי לקיים מצות שרפה בחמץ שלו. אני תמיד הבנתי שהרמ"א מדבר לשיטת רש"י, כי כמו שאמרנו שיטת רש"י היא שיש מצות ביעור חמץ בשריפה לפני זמן איסורו אליבא דרבי יהודה שמקיימים ביעור חמץ בשריפה, שהרי אם הוא יבטל לפני שישרוף הוא יפסיד את המצווה כי אם הוא יבטל כבר לא יהיה החמץ שלו, ואז אין לו מיצוה לשרוף, על כן קודם תשרוף - תקיים את המצווה, ואחר כך תבטל.

אבל הגר"א¹⁶ אומר שהרמ"א כשיטת התוספות ולא כרש"י, הוא לא אומר למה אבל נראה לפרש את דבריו שלשיטת רש"י ביטול הוא מדין תורה ומהני אף לחמץ ידוע כלומר לרש"י הביטול הוא גם דאורייתא ולכן מה אכפת לך, תבטל ותקיים את המצווה דאורייתא. ולכן דברי הרמ"א האלה לא הולכים לפי רש"י, אלא לפי תוספות, שתוספות אומר שתשביתו זה לא ביטול תשביתו זה תבערו, אבל לפי רש"י שרש"י אומר שתשביתו זה ביטול או יבטל שהרי זה דאורייתא וזה דאורייתא כך משמע שאומר הגר"א.

אך דבריו תמוהים, שהרי תוספות בדף יב סובר שאין מצוות ביעור קודם זמן איסורו, אלא רק לאחר זמן איסורו. ואם כוונת דבריו לתוספות בדף ד סובר שהשבתה אינה ביטול, אבל מנלן שסובר שיש מצות השבתה קודם זמן איסורו. אם כן אדרבא דווקא לשיטת רש"י אפשר להסביר את דברי הרמ"א הסבור שמצוות השבתה לר' יהודה היא לפני זמן איסורו.

ולפי המאירי שמסביר את רש"י, שנכון שאפשר לבטל מדאורייתא, אבל עיקר המצווה היא לשרוף וזו הכוונה הראשונה של התורה - לבדוק, למצוא מה שאפשר ולשרף, זו ההשבתה המלאה והמהודרת, ולכן לא יבטל מקודם. אם בטל גם כן לא עובר איסור וקיים אפילו מצווה, אבל קיים מצווה בדוחק והמטרה היא לקיים מצווה בהידור ולא בדוחק. ולכן מוטב שישרף כי אם עשית את המצווה הקטנה אז אתה כבר לא יכול לקיים את המצווה הגדולה. וקצת תימה על הגר"א שהוא אומר שזה לא לפי רש"י, כי לפי רש"י יש דין ביטול מדאורייתא ולא דווקא שריפה ולכן לא צריכים להקדים את השריפה לביטול, אך כאמור לפי מה שאנחנו ביארנו ברש"י על פי המאירי, הרמ"א דווקא לדעת רש"י ולא כדעת התוספות.

.15 ש.ם.

.16 ש.ם.